Түркм
Ч-23

Чары Афзал

821
Ч-23

ТҮРКМЕНИСТАН ССР
ЫЛЫМЛАР АКАДЕМИЯСЫ,
МАГТЫМГУЛЫ АДЫНДАКЫ
ЭДЕБИЯТ ИНСТИТУТЫ

ТОПЛАП ЧАПА ТАЙЯРЛАН
ГЕЛДИ НАЗАРОВ

ЧАРЫ АФЗАЛ (АКМОЛЛА)

Түркмен классык эдебиятының гөрнүкли векиллери тарапындан өңе сүрлен прогрессив идеялары-дәплери өз дөредижилигинде өсдүрмәге чалшан шахырларымызың бири хем Чары Афзалдыр.

Бар болан маглуматлара гөрә, Чары Афзал такмынан XVIII асырың ахырларында Көнеүргенч районының Айбөвүр диен еринде доглуп, XIX асырың икинжи ярымында-да арадан чыкяр.

Шахырың чын ады Чары болуп, Афзал[1] онуң уланан эдеби лакамыдыр. Онуң халк арасында йөргүнли адының бири хем Акмолла болупдыр.

Чары Афзал илки Энеш атлы гыза өйленйәр. Эмма Энеш шахыр йигрими бәш яшларындака арадан чыкяр. Муны шахырың:

[1] А ф з а л — пазыл сөзүнден болуп, зыяда манысындадыр.

Чары Афзал дийр, аклым хайран,
Ким билен сүрейин дөвран,
Ады Энеш губа легзан,
Шол перизатдан айрылдым —

Я-да:

Йигрим бәшде сөвер ярдан айрылдым,
Гүн болармы ярсыз гечен гүнлерден —

дийип, шол агыр йитгә багышлан язан шыгырларындан хем аңмак боляр. Шахырың икинжи гезек киме ве хачан өйленендиги белли болмаса-да, ашакы схемада гөркезилиши ялы, шахырың дөрт оглы болуп, оларың херсинден бирнәче перзент өнйәр.

Чары Афзал өз дөврүниң танымал адамлары болан Гулмырат багшы, Шабенде, Гожук, Эзбер шахыр ялы адамлар билен арагатнашыкда болуп, олар билен гошгы айдышыпдыр.

Ол:

Чары Афзал дийр бу сөзүмиң ойнагы,
Арша чыкды йүрегимиң гайнагы,
Гара дашда гарынжаның тойнагы
Ыз эденде, деңлешерсиң биз билен —

диен шыгрыны хем Эзбер шахыра жогап хөкмүнде дегшип языпдыр. Мундан башга-да Чары Афзалың Эзбер шахыр билен дөвүрдеш боланлыгыны шу сетирлер хем тассыклаяр:

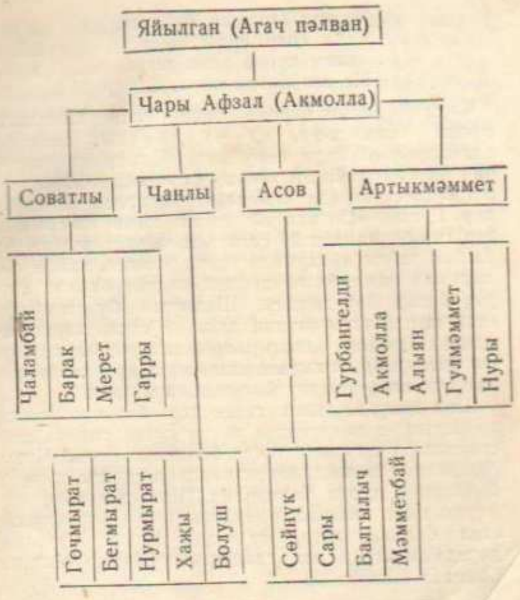

Шахырың неберелеринден галанлары Көнеүргенч районында яшаярлар.

Чаманы гошсаң йүврүге,
Сени гояр ара, Эзбер.
Тилки сүтем эдип шире,
Не иш битир зора, Эзбер.

Чары Афзалың ниреде окап билим аланлыгы мәлим болмаса-да, ол өз дөврүниң соватлы адамларының бири болупдыр. Шахыр өз дөврүниң эдебияты билен якындан таныш болуп, ол астрономия барада хем кәбир пикирлер йөредипдир. Шахыр «Он ики ай сағат» диен шыгрында хер гиже-гүндизиң 24 сагатдан ыбаратдыгыны ве йылың хайсы айларында гүнүң узалып, хайсы айларында гиже билен деңлешйәндиги барада догры пикир йөредипдир. Шахырың бу темадан язан шыгырлары өзүниң дили ве стили тарапындан-да бейлеки шыгырларындан тапавутланяр. Ол шыгырлар шахырың ады билен душ гелйәнлиги үчин, олар хем шу йыгында гиризилди.

Шол дөвүрде яшап гечен хер бир прогрессив шахырың өз дөврүндәки хөкүм сүрен социал деңсизликлери язгарман гечип билмейши ялы, Чары Афзал хем шол адалатсызлыклара гаршы протест билдирмән дуруп билмәндир. Шахырың сада дөвүрдешлери деңсизлик зерарлы гөвүн ислеглерине етип билмәндирлер. Бу ягдай Чары Афзалың дөредижилигинде ыз галдыряр. Шахыр «Эссеси болмаз» шыгрында:

Гарыплык етдирмез көңүл шадына,
Харай дийсе етен ёкдур дадына —

дийип, гарыбың агыр халына йүрекден гынанч билдирйәр. Шахыр «Послы болупдыр» диен шыгрында олаҏың агыр халларына диңе бир дуйгудашлык билдирмек билен хем чәкленмән, эйсем өзи ялы эзилйән мүңлерче зәхметкеш халкың чекйән агыр дердини халк көпчүлигине билдирмәге чалшыпдыр. Шейле деңсизлиги ачып гөркезмек үчин шахыра хайсыдыр бир дини фантастики я-да тослама теманың зерурлыгы болман, дөврүниң сыясы ве ыкдысады ягдайы, галыберсе-де Хыва ханларының «кесим» салгыт дийип, зәхметкеш халкың эллеринде барыны сырып, болмаса огул-гызыны есир эдип гидишлери хем етерлик материал болуп билипдир. Бу пажыгалы ягдайы гөрен ве эгни билен чекен Чары Афзал шейле диййәр:

Эгнине атласдан пушеш геенлер,
«Қесим» дийип, етим малын иенлер,
Аялның янында «әр мен» диенлер,
Ганымы гөренде күсли-диш экен.

Мунуң өзи гөни шол халкың агыр ягдайы билен багланышыклы болан шахырың дийәйжек сөзлеридир. Чары Афзалың агтыгы (1940-нжы йылда 60 яшында болан) Нурмырат Чаңлы оглы бу барада шейле маглумат берйәр:

«Хыва ханлары дөврүнде «кесим» диен агыр салгыт боларды. Илата салынян ол салгыт гаты агыр болансоң, хер бир адам онуң хөтдесинден гелип билмейәрди. Бир гезек ханың храч йыгнайжылары оба геленлеринде, Чары Афзал олара:

Залым патышадан, хиле везирден,
Йүрегим еди гат послы болупдыр —

дийип, олардан яңа илатың халыс ягыр боланлыгыны ве инди төлемәге халкда зат галманлыгыны чекинмән айдяр. Бейле батыргай сөзлери үчин хан Чары Афзалы дардан асмагы хөкүм эдйәр. Эмма шахыр әҗизлик этмән:

Аслым гөвхер, хер капасда ятманам,
Тә өлинчәм яланчыда шат менем,
Гөвхер дәнесием күле батманам,
Белки, соңы бәхбит бола, патышам —

дийип, таягың хем ики учлудыгыны хана ятладяр». Хан Чары Афзалың дөредиҗилик укыбыны өз пейдасына уланмак үчин, оңа көшк шахыры болуп галмагы теклип эдйәр. Эмма шахыр ханың көшгүндәки хөкүм сүрйән адалатсызлыклары гөрүп, оларың идеология яраглары болуп хызмат этмекден боюн товлаяр ве гачяр. Ол соңра хан тарапындан ызарланмагы зерарлы, Балкан себитлерине гелип, Аҗыгыр диен ерде хем арадан чыкяр. Муны Чары Афзалың:

Несипдир айрылдым улы илимден,
Кә бириси хабар алар халымдан,
Бу гезиши кем гөрмедим өлүмден,
Улы-кичи, деңи-тая салам дий! —

дийип, өз дөвүрдеши Бегмәммет атлы адамдан иберен «Салам дий», «Эссеси болмаз», «Яш экен» ялы шыгырларындан хем аңмак боляр.

Илини, юрдуны сөйүп, оңа вепалы болмак ялы ватанчылык идеясы бизиң әхли прогрессив шахырларымызың, шол санда Чары Афзалың дөредиҗилигиниң хем ылхам чешмеси болуп хызмат эдипдир. Шахыр бу меселеден сөз ачанда озалы билен «Товшана догдук депе», «Ярындан айрылан еди йыл аглар, юрдундан айрылан өлинчә» дийип, халкың асырлар бойы өвүт-несихат эдип гелйән прогрессив накылларына эерйәр:

Первана өзүни ода дагласа,
Товшан догдук депесини чагласа,
Ышга дүшен еди йыллап агласа,
Илден айры мыдам гөзи яш экен —

дийип, илинден-юрдундан айрыланың хемише аглап гечҗекдигини хут өз мысалының үсти билен тассыклаяр. Шонуң үчин хем шахыр ватаныңы сөймеги, онуң ар-намысы угрунда гөрешмеги, эгер герек болса җаныңы хем аямазлыгы өңе сүрйәр. Шахыр адамының асыллы сыпатларыны кесгитләнде-де:

Гайратлы гоч йигит сериндеи гечер,
Ил дердинден гайры гуссасы болмаз —

дийип, онуң илине болан сөйгүсини, юрдуна болан ыхласыны илкинҗи хатарда гойяр.

Ёвсуз ерде нәкес мерде сөз гатар,
Намардың намысы илине етер —

дийип, шахыр илине намыс гетирйән намартлары йигренйәр, оларың пис сыпатларыны иле паш эдйәр. Чары Афзалың дөредиҗилигинде бу меселәниң эсасы орун алмагы төтәнден болмандыр. Ол өз дөврүниң сыясы ве ыкдысады ягдайы билен айрылмаз багланышыклы йүзе чыкыпдыр. Юрды кесеки юрт басыбалыҗыларындан ве ичерки талаңчылыкдан горап сакламак үчин халкың эдермен батыр йигитлеринде ватанчылык дуйгуларыны гүйчлендирмек, эдермен йигитлери васп этмек ве онуң терсине, намардың сырыны паш этмек ялы прогрессив традиция Чары Афзалың дөредиҗилигине-де оңайлы тәсирини етирипдир.

Бейик шахыр Магтымгулы:

Йүз намарт ерини тутмаз бир мердиң,
Мерт чекер тәсибин илиң-юрдуң,
Битирен ишини гөрүң намардың,
Җеңдир дийип гачар думан ёлукса —

дийип, намартларың ынсана гелишмейән ярамаз гылык-хәсиетлерини паш этсе, Чары Афзалың дөредиҗилигинде-де шол хили хәсиетдәки адамлар өзболушлы берк ургы астына алыняр:

Мал үчин хабарсыз илиң гамындан,
Чыкыпсыңыз Чары Афзалың өңүнден,

Ёв гүни гүҗүклән намарт мүңүнден,
Мерт йигидиң бедев аты ягшыдыр —

дийип, сөвеш гүни илине бивепалык эден намардың мүңүсинден мерт йигидиң бедев атының ягшыдыгыны ныгтаяр.

Чары Афзалың дөредиҗилигинде ватанчылык идеясына югрулан гошгулар билен бир хатарда, ышкы-сөйги лирикасына дегишли гошгулар хем бар. Шахырың бу тема багышлап язан эсерлеринде онуң гелин-гызлара хормат гоюп, оларың азат сөйгүлериниң тарапында дуряндыгыны гөрмек боляр.

Шахырың эйямында хөкүм сүрен ыслам догматикасы аял-гызларың хак-хукукларыны чәклендирип, олары кемситмеги үндән хем болса, шахыр гелин-гызлара машгаланың деңхукуклы члени хөкмүнде гараяр. Чары Афзал өзүниң илкинҗи аялының өлүмине багышлап язан шыгрында:

Алгыр гушдум, ганатымдан айрылдым,
Йүкчи нердим, йүк астында майрылдым,
Йигрим бәшде сөвер ярдан айрылдым,
Гүн болармы ярсыз гечен гүнлерден —

дийип, аяллара эркеклериң ганаты хөкмүнде гараяр. Ол шыгрың довамында:

Йигиде ярсызлык хер ишден яман,
Гүн болармы ярсыз гечен гүнлерден —

дийип, аялсыз эшрет ёкдугыны ныгтаяр. Шонуң билен бирликде шахыр аял-гызлара арасса, эдепли, эли хүнәрли болмаклыгы несихат эдйәр:

Салландырып гойбер дызыңа етсин,
Сед хезар хүнәрли голларың сениң.

Бейлеки түркмен шахырларымыз ялы, Чары Афзал хем бейик классык шахыр Магтымгулының шыгыр дүзмек үчин «Магны базарында хайяда дөнүп, ширин газал донун бичмек» весъетине эермәге чалшыпдыр. Чары Афзалың эсерлеринде кәбир арап, парс дилиниң элементлериниң болмагына гарамаздан, онуң эсерлери халк көпчүлигине дүшнүкли дилде язылыпдыр.

Шахырың эсерлеринде «Дил бела, диш гала», «Товшана догдук депе» диен ялы халк накыллары билен бирликде, меңзетмелер ве эпитетлер ялы чеперчилик серишделери хем ерликли уланылыпдыр.

Чары Афзалың шулар ялы чепер язылан эсерлерине гаранында, онуң бейлеки эсерлери хем чепер дүзүлендир дийм әге эсас дөредйәр. Эмма Чары Афзалың өз голязмасы бизиң дөврүмизе ченли сакланмандыр.

Шахырың бу йыгындысы ТССР Ылымлар академиясының Магтымгулы адындакы Эдебият институтының голязмалар фондунда сакланян 1111, 847, 1151, 782, 1452 а, 7, 792, 1481, 50, 919-нҗы инвентарлардакы материалларың эсасында тайярланылды.

Йыгынды тайярлананда; эсасан хем Чары Афзалың дөредиҗилиги билен илкинҗи болуп иш салшан Н. Гаррыевиң ве С. Дурдыевиң 1940-нҗы йылда Дашховуз областындан гетирен материалларының эсасында язан макалаларындан пейдаланылды. Макала голязмалар фондуның 782 ве 1452 инвентарында сакланяр.

Шахырың дөредиҗилигине дегишли бу материаллар хем дүрли дөврлерде дүрли адамларың диллеринден язылып алныпдыр. Шол себәпли шахырың кәбир шыгырлары өз асыл нусгаларыны сакламан, кәбир өзгеришлере ве ёюлышлара сезевар болупдыр. Шонуң үчин хем окыҗылар Чары Афзалың илкинҗи гезек чапа тайярланан бу йыгындысы барада өз пикирлерини айдып, шахырың эсерлериниң эгсик ерлериниң үстүни етирип билҗек вариантларының ве онуң хениз белли болмадык эсерлериниң эле дүшмегине көмек эдерлер дийип умыт эдйәрис.

Гелди Назаров.

ЯШ ЭКЕН[1]

Хам-хыялда гечен язу-гышларым,
Непес кечели дек деңим-душларым,
Хоҗаныяз, Бегмәммет ковум-хышларым,
Сизден айры гөвре гуры ләш экен.

Первана өзүни ода дагласа,
Товшан догдук депесини чагласа,
Ышка душен еди йыллап агласа,
Илден айры мыдам гөзи яш экен.

Эгнине атласдан пушеш[2] геенлер,
«Кесим»[3] дийип, етим малын иенлер,

---

[1] Шыгрың илкинҗи бентлери голязмаларда душ гелмеди.
[2] Пушеш — гейим.
[3] Кесим — салгыт.

Инв. № 199

Аялның янында «әр мен» диенлер,
Ганымы гөренде күсли-диш[1] экен.

Чыкмады серимден ярың хыялы,
Хунум сыя эдип исмин язалы,
Күпүр болма, дилиң сакла Афзалы,
Дил бела энеси, гала диш экен.

---

[1] Күсли-диш — уркачы.
[2] Хуң — ган.

ПОСЛЫ БОЛУПДЫР

Башлар аяк болды, аяк баш болды,
Достлар, кыяматың пaслы болупдыр.
Мәхнет артып, рахатым даш болды,
Хыкарат[1] гөргүси часлы болупдыр.

Мен нәдейин йөремеен бу багта,
Асылып мен ыранмаян дарагта,
Эркек дийип иш саланым шу вагта
Саба туруп гөрсем, күсли болупдыр.[2]

Көңлүм гам басанда, көнәни ятлар,
Вейрана дөнүпдир анча абатлар,
Мүң тойдан бир топук етмеен затлар
Артып, дераматы эсли болупдыр.

---

[1] Хыкарат — әзъет.
[2] Гүн-гүнден адамсы күсли болупдыр — диен варианты хем бар.

Инв. № 16884 Инв. № 104885-2

Метжит-медресәге гадам этмедик,[1]
Йыл ичинде бир пәк тагам датмадык,[2]
Еди арка бәри геңеш этмедик,
Мәрекеде габа сесли болупдыр.

Хырс болупдыр Хыдыр дийип гөреним,
Душман болды достум дийип йөреним,
Доган-гардаш дийип янып бараным,
Ганлы, хунлы менден яслы болупдыр.

Халка айтмаз болсам ким билер дердим,
Эйямына лайык болупдыр дердим,
Көп билен отурып, көп билен йөрдүм,
Бир-бириңден кине-көсли болупдыр.

Чары Афзал, хака япышгын ирден,
Эйәм айырмасын ягшы хузурдан,
Залым патышадан, хиле везирден[3]
Йүрегим еди гат послы болупдыр.

---

[1] Өмрүнде метжиде гадам атмадык — диен варианты хем бар.
[2] Еди арка бир пәк тагам датмадык — диен варианты хем бар.
[3] Хикмет патышадан, кине везирден — диен варианты хем бар.

ЭССЕСИ БОЛМАЗ[1]

Алланы бир билип, хакы ят этсең,
Деңме-дең севданың эссеси болмаз.
Дава кенарында ялан сөз айтсаң,
Гүмансыз янарсың, түссеси болмаз.

Гарыплык етдирмез көңүл шадына,
Харай дийсе, етен ёкдур дадына,
Не себәпден парх гоюлар адама,
Адамың адамдан эссеси болмаз.

Илден ырак дүшен чекер кылу-кал,
Гиже дүйшүндедир, гүндизки хыял,

---

[1] Шыгрың биринжи бенди Магтымгулының «Үстеси болмаз» диен гошгусының биринжи бендине габат гелйәр. Серет: Магтымгулы, «Сайланан эсерлер» 1960, том 2, сах. 83.

Болса бир сары диш, агаран аял,
Гужаклап ятсаң-да, ыссысы болмаз.

Евуз ерде нәкес мерде сөз гатар,
Намардың намысы илине етер,
Гайратлы гоч йигит сериңден өтер,
Ил дердинден гайры гуссасы болмаз.

Чары Афзал, шум айралык болмаса,
Ене бәш гүн гезсем, каза долмаса,
Йигит өз лейлисин алабилмесе,
Дилбериңден өзге кыссасы болмаз.

ПАТЫШАМ[1]

Хөкүм этсең ырак ёлдан гетирин,
Душманыңы бир гылычдан гечирин,
Мейданда санысгыз ишлер битирин,
Уградар мен кылу-кала, патышам.

Аслым гөвхер, хер капасда ятманам,
Тә өлинчәм яланчыда шат менем,
Гөвхер дәнесием күле батманам,
Алтыны ким деңәр пула, патышам.

Чары диер шу йыл йигрим бәшимде,
Сөвеш гүни ганым дурмаз гашымда,
Барчаның бир өлүм бардыр башында,
Белки, соңы бәхбит бола, патышам.

---

[1] Гошгы гысгалдылып алынды.

САЛАМ ДИЙ

Мундан гитсең саг бар, аман, Бегмәммет,
Сапалы-дөвранлы жая салам дий!
Ханы бир хесердеш сырым диерге,
Мәмметораз акылгөе салам дий!

Гезер идим чилтенлере гарышып,
Бу аклым гидипдир, херян даргышып,
Аннагула, Бегижиге гөрүшип,
Худайберен, Көрпе бая салам дий!

Ябылыдыр мениң достум озалдан,
Ягшы якын болар ата-огулдан,
Ил миннетдар Сары байдан, Чагылдан,
Душ Машака, Гарры бая салам дий!

Несипдир айрылдым улы илимден,
Кәбириси хабар алар халымдан,

Бу гезиши кем гөрмедим өлүмден,
Улы-кичи, деңе-тая салам дий!

Пирим Хыдыр-Ыляс, уссадым Алы,
Кыямат доганым Непес Кечели,
Өде Таган биле Ыбрайымгулы,
Баллы Тайлак, Хожаныяза салам дий!

Пота байдыр обалармың багшысы,
Агырмаз обасы, гитмез гоңшусы,
Багы илиниң хемме яман-ягшысы,
Улы-кичи барысына салам дий!

Чары диер сөзүм тамам эйледим,
Бара билмей багрым бирян эйледим,
«Өз илим» дийп, аклым хайран эйледим,
Барсаң хемме досты-яра салам дий!

АТЫ ЯГШЫДЫР

Гара гөрмән үйрен Хожамбердиден,
Голлабай газагың ити ягшыдыр.
Гөвреси бихүммет, левза Касымдан,
Ятып...... лоты ягшыдыр.

Сув сакасы дең гелерми гөз билен,
Ине мейдан, ат чапышсаң биз билен,
Элмыдам хошамай, гуры сөз билен,
Девлетден ханканың ...... ягшыдыр.

Мал үчин хабарсыз илиң гамындан,
Чыкыпсыңыз Чары Афзалың өңүнден,
Ев гүни гүжүклән намарт мүңүнден
Мерт йигидиң бедев аты ягшыдыр.

ЖАХАН ИЧИНДЕ

Пикри хайран болуп мен ялан жахан ичинде,
Гам лайына гарк болуп, йүз-мүң арман ичинде,
Загы[1]-заган эгленмез багу-боссан ичинде,
Ушбу дүнйә гуралды кәп билен нун ичинде,
Гелен тамам гечерлер бәш гүн жахан ичинде.

Биакыл сен, адамзат, өтди өмрүң биперва,
Етсе ажал мөхлети, тапылмас дерде дова,

[1] Заг — гарга.

Инди асмандан ере Адам билен ол
Хова,
Иблис чыкып бир яндан кылды довамлык
говга,
Олар нәме гөрдүлер ялан жахан ичинде.

Бу дүнйәге геленлер, барча тамам
гечдилер,
Бу жахана геленсоң ажал балын
ичдилер,
Бугдай бахана болуп, Адам, Хова
душдулар,
Несибе кысмат болуп, Юсуп чая
дүшдүлер,
Геленлер нәме гөрди ушбу жахан
ичинде.

Йыгламакдан Якубың ики гөзи көр
болды.
Он гардашы биригип, Юсубы чая салды,
Зылыха Юсуп бирлен ашыку-магшук
болды,
Кырк йыллап ол Юсуп юрдуны гөрмез
болды,

Шолар нәме гөрдүлер ушбу жахан
ичинде.

Хезрети Лукман болды жүмле-жахана
тебип,
Ахыр олары алды гара ер гойна салып,
Нух пыгамбер худадан ковмуна тупан
диләп,
Хезрети Эйюп тенин гезди мыдам гурт
ийип,
Олар нәме гөрдүлер ялан жахан ичинде.

Чары Афзал, йыгладым ушбу жахана
гелип,
Шу дүнйәниң йүзүнде шат болмадым
бир гүлүп,
Бир нәзенин дилбериң мыдам угрунда
янып,
Янып-бишип, күл болдум, дагы хижран
өртенип,
Йыглап гечди бу халым ялан жахан
ичинде.

БУ ХАЛА

Эшит арзым бирибар, етгир мени высала,
Бир дилбериң ышкыда болдум дәли-ди-
вана,
Гара гөзден акан яш дөнди деря-умма-
на,
Досты-ярым, иллерим болды менден
бигәне,
Рехим эйләп назар сал, жан жесетде
бу хала.

Гиже-гүндиз истедим, ярың зовкы
жемалын,
Сенден өзге бир киши сормаз мениң бу
халым,
Сен керем сен, мен гулуң, бейле өртеме
жаным,

Ярым билен бирлешсем, ёкдур зерре
арманым,
Рехим эйләп назар сал, жан жесетде бу
хала.

Гөзде яшым сил этди, бир нәзлиниң
совдасы,
Ёлунда гурбан болсам, жаным шонуң
пидасы,
Ушбу ялан жаханда көпдүр ярың хөвеси,
Асман ерине чыкды ашыкларың наласы,
Рехим эйләп назар сал, жан жесетде бу
хала.

Яндым пырак одуна, бир яра ашык
болуп,
Гәхи-гәхи мест болуп, хер заман ойнап,
гүлүп,
Чыкабилмедим лайдан, кә бойлайып, кә
йүзүп,
Чары Афзал дийр, йыгладым акыл-
-хушум алдырып,
Рехим эйләп назар сал, жан жесетде бу
хала.

БЕТЕР БОЛДЫ

Дембе-демден артып дердим,
Гүн-гүнден бетер болды.
Бир аллага сыгындым,
Бу халым бетер болды.

Яндым бир дилбер дийип,
Бу дерде дова дийип,
Җан бердим жанан дийип,
Бу дердим зыят болды.

Ушбу ялан эйямда,
Көп эзилдим сүтемде,
Йыгламакдан дидэмде
Гөзде яш умман болды.

Гиже-гүндиз ган аглап,
Өз ярымы ызарлап,

Түкенмез дерде яныл,
Бу жаным кебап болды.

Чары Афзал яр дийди,
Ышкың одуна янды,
Көйүнде кебап болды,
Бу жаным харап болды.

НЕ ДЕРКАР

Шүкүр эйле, канагат кыл беренне,
Тамакинлик эйлэп йөрмек не деркар.
Тазың гушдан өтсе, атың йүвүрсе,
Гушуң авун алса, армак не деркар.

Җаныңа дерман эт маны билени,
Хемдем билгил сөзе гулак салапы,
Хер ким дийип дурса чыны, яланы,
Өзүңе диймесе, сормак не деркар.

Афзалы айдар, мүң сөвда бар хер серде,
Кимсе шипа болуп, ёкар бу дерде,
Мыралы шир, мүрзэң болмаган ерде
Солтансөйүн болуп дурмак не деркар.

ГҮЛЛЕРИҢ СЕНИҢ

Хак оввал яратмыш нурундан сени,
Реңбе-рең ачылан гүллериң сениң.
Аслым емрелидир, таныгын мени,
Үстүнден дүшүпдир ёлларың сениң.

Васпың Айдыр — ол булутдан ярылан,
Гашың айдыр хер дүканда гурулан,
Набатдан эзилен, гантдан гарылан,
Додагыңдан даман балларың сениң.

Тилиңде орадың парз биле сүннет,
Гөвсүң үсти базар, матасы гыммат,
Йүзүңден йүз гөрнер, гойнуңда женнет,
Ягдандыр, сүйтдендир тенлериң сениң.

Алтын, күмүш, тылла шана дестинде,
Гүлен аздыр, аглан көпдүр кассыңда,

Гара зүлпүң ойнар йүзүң үстүнде,
Ак йүзүңде гоша халларың сениң.

Йөришиң меңзетдим Шасенем жана,
Хөкмүң Хармандәлә, тутумың хана,
Мей ичип, мест болуп, рахатда гана
Ятсаң, ере дегмез биллериң сениң.

Өлме бәш гүн, өлсең ахың чекилер,
Гара зүлпүң дал гердене дөкүлер,
Хасратыңдан бейик даглар йыкылар,
Арзув эдип галар иллериң сениң.

Чары дийр, Акмеңли, бу дүнйә өтер,
Желлат гөз үстүнде кирпигиң хатар,
Салландырып гойбер дызыңа етер,
Сед хезар[1] хүнәрли голларың сениң.

[1] Сед хезар — йүз-мүң.

САЧДЫ-ДА ГИТДИ

Гөрдүңизми сөвер ярың гөчүни,
Улы илден айры гөчди-де гитди.
Бир чоры алыпдыр гөчүң башыны,
Дурмады, душумдан гечди-де гитди.

Ысгашмага багдан гүллер үзеним,
Жепа чекип, дүрли дессан дүзеним,
Яда дүшди шол яр билен гезеним,
Хушум гачып, аклым чашды-да гитди.

Гөрсем өте билмен эркиме буйруп,
Сөйүнердим ач гөзүми доюрып,
Сени менден, мени сенден айырып,
Бир найынсап алып, гачды-да гитди.

Гөзлешердим үм билләни дүшүрип,
Дадышардым назу-ныгмат биширип,

Сөвер ярым халкдан бизни яшырып,
Маңа ак гужагын ачды-да гитди.

Гөч гечипдир Шамеканың дүзүнден,
Гаңрылып гөзлесем ләле йүзүнден,
Сөвер ярым гара неркес гөзүнден
Паралап, дүвмесин сачды-да гитди.

Дүр дишлери хуп ярашмыш дахана,
Гамзалар[1] гезелсе жана бахана,
Булкыс[2] кимин ягты салып жахана,
Афзала бир назар сачды-да гитди.

[1] Гамза — кирпик.
[2] Булкыс — Сүлейман пыгамбериң аялы.

ЯЗ БИЛЕН

Бир ышк билен гезер эрдим нәгехан,
Ышкың ели өсди бахар-яз билен.
Сув башында месген тутды бир заман,
Ики гелин ики жуван гыз билен.

Гелиниң гейдиги яшылдыр-алдыр,
Жуваның эгнинде ибришим шалдыр,
Эй агалар, көне дүнйә тымсалдыр,
Йүрек-багрым көйдүрдилер сөз билен.

Чары айдар жуван гөвнүмиң нагшы,
Гелинем пәкизе, гыз ондан ягшы,
Уссадындан тәлим өвренен багшы,
Гөрдүгини беян эдер саз билен.

ЯР СОРАРЫН ИЛЛЕРДЕН

Догайы көп салам молла Хайдара,
Бир сөеним яр сорарын иллерден.
Көңүлдешим ёкдур сырым айдара,
Гүн болармы ярсыз гечен гүнлерден.

Тизден-тиз сорасын, бикәр ятмасын,
Чын ягшының галыңындан гайтмасын,
Хер нәкеси гөрдүм дийип айтмасын,
Гүн болармы ярсыз гечен гүнлерден.

Алгыр гушдум, ганатымдан айрылдым,
Йүкчи нердим, йүк астында майрылдым,
Йигрим бәшде сөвер ярдан айрылдым,
Гүн болармы ярсыз гечен гүнлерден.

Чары Афзал айдар бу-да бир заман,
Әрден эмгек гидер, даглардан думан,
Йигиде ярсызлык хер ишден яман,
Гүн болармы ярсыз гечен гүнлерден.

МЕНИҢ

Ушбу паны дүнйәде
Агламак кәрим мениң.
Оввал-ахыр җаханда,
Шумдур ыкбалым мениң.

Ышк аташы етди җана,
Болмушам дәли-дивана,
Көйүнде болуп первана,
Кебап болды җаным мениң.

Яшым бир чене етди,
Сач-сакгалдан ак гатды,
Мензил-меканым йитди,
Узак болды илим мениң.

Бир дилбере ашык болдум,
Түкенмез дерт эра галдым,

Башымны сөвдага салдым,
Мундан чыкмаз башым мениң.

Билбил болуп пыган кылсам,
Бу яланча назар кылсам,
Ярым билен дөвран сүрсем,
Түкенмез имканым[1] мениң.

Нейләйин паны дүнйәни,
Яра гурбан этсем җаны,
Кешт эйледим шу җаханы,
Тапылмаз дилдарым мениң.

Чары Афзал янар ода,
Болмады дайым хаяда,[2]
Арзым сөйлерем уссада,
Етишгин дадыма мениң.

[1] Имкан — мүмкинчилик.
[2] Хаят — дирилик.

ДИЛБЕР ГӨРМЕДИМ

Сейил эдип гезмишем җүмле җахана,
Сениң кимин нәзли дилбер гөрмедим.
Ганат баглап чыкдым еди асмана,
Өзүме мынасып дилбер гөрмедим.

Бир ярың көйүнде кебап болуп мен,
Зүлплериң тарына гурбан болуп мен,
Яр сениң угруңа сайыл[1] болуп мен,
Сениң кимин нәзли дилбер гөрмедим.

Эгниңе геениң яшылдыр-алдыр,
Башыңа даңаның ибришим шалдыр,
Яңагыңда асал,[2] лебиңде балдыр,
Сениң кимин нәзли дилбер гөрмедим.

[1] Сайыл — сергездан, гедай.
[2] Асал — бал.

Ышгыңда сер-сепил дивана болдум,
Гөзүмден яш дөкүп, хайрана галдым,
Яр сениң сөйгүли магшугың болдум,
Сениң кимин нәзли дилбер гөрмедим,

Чары Афзал дийр бу гүн җана от дүшди,
Мүжгәниң[1] ханжары җанымдан гечди,
Гөзүң гөргеч мениң хаятым гөчди,
Сениң кимин нәзли дилбер гөрмедим.

[1] Мүжге — кирпик.

ГОШГУЛАРДАН БӨЛЕКЛЕР

Эй агалар, ушбу ялан дүнйәде,
Мениң кибин зары, сепил тапылмаз.
Чарх уруп дүнйәниң йүзүни йөрсем,
Гөвнүм истән шол дилдарым тапылмаз.

Ушбу дүнйә гелемсоң, бир шат болуп гүлмедим,
Аҗал балыны ичип, өлер ченде өлмедим,
Йүрек-багрым от алды, сув сепип сөндүрмедим,
Ене гезсем җаханда шол дилдарым тапылмаз.

Мениң нәзли дилдарым сув ичинде сонадыр,
Йүрек-багрым дынмаян ышк одуна янадыр,
Гиҗеси-гүндизу ишим дерди-наладыр,
Гезсем әлем җаханы нәзли ярым тапылмаз.

* * *

Гөзеллер ичинде беллидир өзи,
Ал яңак, гара гөз сүрмели гөзи,
Чары Афзалың инди забундыр халы,[1]
Мени сепил кылан ярым тапылмаз.

Гызыл ерде йүз йыл ятса пос болмаз,
Гошанды болмаса демир. мис болмаз,
Бир нәкес догандан гарындаш болмаз,
Йыкылсаң галдырмаз, яплар дөшүни.

[1] Чары Афзал диер, инди гутардым сөзи — диен варианты хем бар.

* * *

Ат-шайларым таладып, мүшгүл болды
ишлерим.
Энеклерим гагшадып, шакырдашар
дишлерим.
Ёгсам совук алайҗак тизрәк чык,
гышларым.
Ата-бабаны гөрен шейле мазалы поссун.

АЙРЫЛДЫМ

Беглер, пелегиң элинден,
Якыну-ятдан айрылдым.
Диңлесең дийрин дилинден,
Мен гөвни шатдан айрылдым.

Бу ёла башлалы пелек,
Хер ёлларда болдум хеләк,
Достларым агышды бейләк,
Илден-илатдан айрылдым.

Ягшы ише мен гуванҗак,
Яман болса соңун санҗак,
Язбердиден мәхрим ганҗак,
Хоҗамыратдан айрылдым.

Чары диер аклым хайран,
Ким билен сүрейин девран,
Ады Энеш губа легзан,
Шол перизатдан айрылдым.

ЯРА ЕТИРГИН

Кадыр алла, саңа арзым сөйләйин,
Керем эйләп, мени яра етиргин!
Гиҗе-гүндиз дады-перят эйлейин,
Керем эйләп,
мени яра етиргин!

Дүнйәниң йүзүни сейил эдип гездим,
Бирнәче сүтеми җаныма дөздүм,
Пикир дерясында бойлайып йүздүм,
Бирибарым,
мени яра етиргин!

Җебри-сүтем гара багрымны эзди,
Йыглай-йыглай ики гөзүм көр болды.
Эзелде маңлайма шейле язылды,
Керем эйләп, мени яра етиргин!

Гөзүм яшы хумарланып дөкүлди,
Высал истәп, кадды-билим бүкүлди,[1]
Деӊ-душларың бизден ёлы чекилди,
Керем эйләп, нәзли яра етиргин!

Бу яланча гелип рахат гөрмедим,
Ярым билен бир дем ойнап, гүлмедим,
Чары Афзал йыгладым, бир шат
болмадым,
Керем эйләп, нәзли яра етиргин!

---

[1] Яр дидарын истәп, билим бүкүлди — диен варианты хем бар.
[2] Высал — етишмек, гошулмак.
[3] Кад — бой.

ДОВА ЁКДУР

Нейләйин мен яранлар,
Бу ерде дова ёкдур.
Ода яныпп, кул болдум,
Ала гөз дилдар ёкдур.

Бир яр дийип ышга душдум,
Пырагың[1] одуна бишдим,
Сапар кылып, мензил ашдым,
Көңүл истән ярым ёкдур.

Дүнйә гелдим вепа истәп,
Ярдан зовкы-сапа истәп,
Җаным көйди, болдум кебап,
Бу дердиме дова ёкдур.

[1] Пырак — айралык.

Халым соран ёкдур кишим,
Ага-иним, деңим-душум,
Үлкедеш болан сырдашым,
Дилберим-дилдарым ёкдур.

Гөвүн сөер нәзли яры,
Чөлде гезен боз маралы,
Ол алды сабры-карары,
Ондан өзге ярым ёкдур.

Чары диер геда болуп,
Нәзли ярдан жыда болуп,
Тапмады дердине тебип,
Нейлей ушбу дова ёкдур.

ДУРАРЫМ ЁК

Беян этсем гардашлар,
Ушбу җайда дурарым ёк.
Пикир берсем ишлере,
Шу дүнйәниң вепасы ёк.

Эгниме гейсем лыбасы,
Етишер ярың наласы,
Шу дүнйәниң ёк пейдасы,
Инди мунда дурарым ёк.

Долупдыр мениң мөхлетим,
Гитди ренжи рехнетим,[1]
Таңры алар аманадым,
Шу җаханда дурарым ёк.

[1] Гайдыпдыр мениң багтым — диен варианты хем бар.

Инди нейләйин хаҗаты,
Тайярланмыш аҗал аты,
Или-халкы, велаяты,
Терк этмесем дурарым ёк.

Чары Афзал сергездан,
Гөзүнде яшы гирян,
Кылдым дүнйәни сейран,
Бу дүнйәде дурарым ёк.

ЯР ИСТӘП

Җахан ичре галып мен,
Бир мәхрибан яр истәп.
Җану-тенден гечип мен,
Бир сөйгүли яр истәп.

Дүшди җаныма апат,
Галмаз сабру-канагат,
Ярымдан етди зәхмет,
Высалу-җемал истәп.

Шу яланчы дүнйәде,
Өтди өмрүм бихуда,
Болды дердим зыяда,
Бир гунча дахан[1] истәп.

[1] Дахан — агыз.

Ода янды бу җаным,
Күл кылдың истиханым,
Бир алладан диләним,
Бир гунча дахан истәп.

Бир яр үчин сергездан
Болмушам, аклы хайран,
Болды ханыман вейран,
Бир писте дахан истәп.

Чары Афзал дийр бу дем
Нәзли ярым истерем,
Сабырсыз, бикарарам,
Бир сөйгүли яр истәп.

ДЕҢЛЕШЕРСИҢ БИЗ БИЛЕН

Дүшдүшиң риштеси,[1] мөйүң кереби
Бийз боланда, деңлешерсиң биз билен.
Атаң гыркып алса, йылан йүңүни,
Кийз[2] боланда, деңлешерсиң биз билен.

Кемала геленде келиң сачлары,
Кейик алса кака гара гушлары,
Халназар уссаның муздсуз ишлери
Тиз боланда, деңлешерсиң биз-билен.

Яландан сөз ясап, алдап аланлар,
Башымы аландыр гайгылар-гамлар,
. . . .
Гыз боланда, деңлешерсиң биз билен.

[1] Риште — сапак.
[2] Кийз — кече.

Чары Афзал дийр бу сөзүмиң ойнагы,
Арша етди йүрегимиң гайнагы,
Гара дашда гарынҗаның тойнагы
Ыз эденде, деңлешерсиң биз билен.

ЗОРА, ЭЗБЕР

Чаманы гошсаң йүврүге
Сени гояр ара, Эзбер.
Тилки сүтем эдип шире
Не иш битир зора, Эзбер.

Доюп, ятып, гана`уклан,
Аслына етмән сөз беклән,
Бир дүйпсүз гаядан оклан
Болар ол чылпара, Эзбер.

Көлде харчең[1] абай урар,
Ек еринде мара, Эзбер.
Зора улашып иш битмез,
Халың танып гезгин, Эзбер.

---

[1] Харчең — леңңеч.

БИЛСЕҢ ӨЗҮҢЕ БЕРЕЙИН

Мен сизе совгат гетирдим,
Билсең өзүңе берейин.
Сөз билен васпын етирдим,
Билсең өзүңе берейин.

Бир эйям бир өлчег ичи,
Үсти улы, асты кичи,
Эркеги дәл, уркачысы,
Билсең өзүңе берейин.

Йөрәп, йүврүмәге ялта,
Аяк, оңургасы келте,
Бойнун чексе гөйә халта,
Билсең өзүңе берейин.

Йөриши меңзәр хопбуша,
Өлдүрсең ийм болар гуша,

Сен ойланып гитме даша,
Билсең өзүңе берейин.

Чары Афзал айдар, түрки,
Этмәң бахасындан горкы,
Билмесеңиз бер бир керки,
Билсең өзүңе берейин.

ДЕРИМИШ[1]

. . . .
. . . .

Деркар болуп, мыхман гелен чагында,
Шол мыхман өңүнде өлен деримиш.

Өлдүрип ташлады өңки эеси,
Бир жайы долдурды гурды-гүеси,
Габыгы, бозгунжы, зәги, боясы
Бир теңңе, он пула дүшен деримиш.

Бир сөвдагәр элтип юрдуна айлан,
Балканда пилленип, Гүргенде аклан,
Текеде ак мая сүйдүне эйлән,
Кә аглайып, кәте гүлен деримиш.

Өзи ялы дери жаханда кәндир,
Түйи дүзүв болса, пул бермек жандыр,

---

[1] Шыгрың башкы сетирлери голязмаларда тапылмады.

Гузулыгында туруп бир силкинмэндир,
Муса пыгамберден галан деримиш.

Үйшүп гелди Йыланлының кәсиби,
Непес ара дүшди болды несиби,
Чагырдылар усса Мәмметюсубы,
Булар арасына дүшен деримиш.

Язың паслы өтүп гүйзүнде болан,
Бир мыхман геленде өңүнде өлен,
Он секиз поссуна гошулман галан,
Кә аглайып, кәте гүлен деримиш.

Яз отундан галан байзы[1] вагтында,
Гышдан хабарсыздыр, гузы вагтында,
Диреләйди усса гелен вагтында,
«Хүв» дийип асмана галан деримиш.

Чары айдар гозгамаңлар еринден,
Түйүн үтүп, санач эдиң сарындан,
Айырмаңлар ганатындан, периңден,
Нухуң киштесини чекен деримиш.

---

[1] Байзы — гүйз болан гузы.

БУ ГҮН[1]

Гелмишем бир оба таңры саламын
берип,
Достларым, гайгы билен гамга улашдым
бу гүн.
Гитди хушум башымдан хатын сыпатын
гөрүп,
Ару-намысдан гечен хатына душдум бу
гүн.

Етдинә ялбардым энче гейме намарт
донуны,
Еке ялныз Бетжеден адам аярмы
наныны,

---

[1] Шыгрын соңкы бентлери голязмаларда тапылмады.

Бу сөзүм дийгеч заман отларга салдым
жанымы,
Хем несихат, хем гахар мейдана сачдым
бу гүн.

«Дурмагын гитгин бу ерден» дийди
«хэзир эй, йигит»,
Ярмадан ёкдур несибәң чүнки болгун
нәумыт»,
Гыгырып алды дашымны ики хатын,
еди ит,
Еди ит ду[1] хатын биле нәлер урушдым
бу гүн.

Хорласаң бир адамы хич болмаз мундан
бетер,
Тә өтинчәм дөрт өйден итлере дийди:
«Гөтер»,
Достларым ядыма гелмез ушбу гүн
бизден өтер,
Достларым, гайгы билен гамга улашдым
бу гүн.

---

[1] Ду — ики.

ОН ИКИ АЙ САГАТЫ

Гиже-гүндиз сагатыны эй, Кәмияп,
Мен беян эйләй саңа болсун согап.
Багзы[1] бурчда көп болар багзыда кем,
Артык болар билсең оны дий мөхүм.
Бир хамылны[2] гиже-гүндизде бәхим,
Бил, барабардыр оны бил мухтерем[3].
Севриниң[4] бил гүндизин он үч сагап,
Гижесин он бир не болгай хасап.
Җөвзаның[5] гүндизи бар он дөрт иди,
Гижеси он сагада оны диди.
Серетаның[6] гүнүнде он бәш бил,

---

[1] Багзы — кә, кә ерде.
[2] Хамыл — гышың соңкы айы.
[3] Мухтерем — хорматлы.
[4] Серв — язың баш айы.
[5] Җөвза — язың соңкы айы.
[6] Серетан — томсуң баш айы.

Он эрир гижеси айды акыл.
Сүнбүләниң[1] гижеси он бир эрир,
Гижеси он үч ажап тедбир эрир.
Болды мизанда[2] барабар гиже гүн,
Алым эрсең, ач көңүлден бу дүвүн.
Акрап[3] айың гижесин он үч билиң,
Гүндизин он бир хабасын сер кылың.
Ковус[4] эра он төрт билиңлер гижәни,
Гүндизи он сагада эртер мен оны.
Болды он төрт делвиниң[5] хер гижеси,
Гүндизин ондан хасап эт эй, Кеси.
Худ[6] эра он үч хасап эт сен гиже,
Гүндизи он бир болды эй, Бетже.
Афзалы чөлде отурып назм эйледи,
Бир нысапдан талыба безм эйледи.

---

[1] Сүнбүле — томсуң соңкы айы.
[2] Мизан — гүйзүң баш айы.
[3] Акрап — гүйзүң ортакы айы.
[4] Ковус — гүйзүң соңкы айы.
[5] Делви — гышың башкы айы.
[6] Худ — гышың ортакы айы.

МАЗМУНЫ

Сах.

Чары Афзал (Акмолла) 5
Яш экен 17
Послы болупдыр 19
Эссеси болмаз 21
Патышам 23
Салам дий 24
Аты ягшыдыр 26
Жахан ичинде 27
Ву хала 30
Бетер болды 32
Не деркар 34
Гүллерин сениң 35
Сачды-да гитди 37
Яз билен 39
Яр сорарын иллерден 40

Мениң 41
Дилбер гөрмедим 43
Гошгулардан бөлеклер 45
Айрылдым 49
Яра етиргин 50
Дова ёкдур 52
Дурарым ёк 54
Яр истәп 56
Деңлешерсиң биз билен 58
Зора, Эзбер 60
Билсең өзүңе берейин 61
Деримиш 63
Бу гүн 65
Он ики ай сагаты 67

Чары Афзал

(Стихи)

Туркменгосиздат
На туркменском языке

Редактор *Ѳ. Бабаев*
Сурат редакторы *Я. И. Бира*
Техредактор *Б. Сәхедов*
Корректор *М. Чарыев*

*

Йыгнамага берилди 29/XII-61 й.
Чап этмәгеругсат эдилди 16/III-62 й.
Форматы 84X108$^1/_{64}$. Физ. чап листи 1,062. Чап листи 1,74. Учёт нешир листи 1,19. ТДН № 5205
Тиражы 17000. Заказ № 1314. И—00196.
Бахасы 16 к.
Түркмендөвлетнешир, Ашгабат, Гоголь көч., 17-а
Полиграфкомбинат. Ашгабат, Совет көч., 46